

VENE SUPERETNOSE RELIKTFAS

ENN HAABSAAR

Impeeriumi defineeritakse tavaliselt mingi suure ühe keskvoimu all oleva territooriumina. Kõige tähtsam integraator jääb nimetamata. I. Jakovenko peab impeeriumi integraatoriks ideed¹ ja siinkirjutaja arvates on tal õigus. Impeerium on ideokraatiline (teokraatlik, marksistlik jne) suurriik. Nõustuda ei saa aga Jakovenko efektitaotlevalt esitatud arusaamaga: keskaja lõpp Venemaal on oma ainulaadsuses dateeritav: 21. august 1991. Keskaeg Venemaal lõpeb alles siis, kui ta on jagunenud rahvusriikideks, see pole aga nähtavasti võimalik vene õigeusu kirikut reformeerimata ja hilinened renessansipuhanguta. Sisuliselt elas kogu Euraasia renessansiajastu läbi 9–15. sajandini, liikumisest väljapoole jäid olulistest riikidest vaid Venemaa koos Balkani riikidega ehk teisiti öeldes peaaegu kogu Ida-Euroopa ja Põhja-Aasia... Keskajast uusaega pääsemiseks tuleb eitada peale vulgaarmarksismi ka vene õigeusu kiriku praegust olemisvormi, loobuda etnogeneetilistest legendidest ja anda eluõigus ehedale tõigatruule ajalootunnetusele.

Keskaegne impeerium

Keskaegne impeerium integreeris endasse palju erinevaid etnoseid ja lähtus mingist maailmareligioonist. Kristlus ja islam toitusid formaalsele eitusele vaatamata (valikuliselt) antiikaja kõrgkultuurist, kusjuures eriline side antiikkultuuriga taastati renessansiajastul. Põhja-Euraasia rahvastel (germaanlastel, slaavlastel, baltidel ja soomeugrilastel) puudus oma vanast ajast pärit kirjalik kõrgkultuur, kuid tänu Rooma impeeriumi ja Araabia kalifaadi ekspansioonile hõlvati maailma telgkultuuri ka need rahvad. Ladina, kreeka või araabia keele vahendusel võisid impeeriumi haritlased ja ametnikud tutvuda antiikkultuuri algetega. Normaalmpeeriumide osa rahvaste kultuuritaseme ühtlustamisel on raske ülehinnata. Kreeka ja ladina keel ühendasid tervikuks enamiku Lääne-Euroopa maid (nende hulgas Ungari), kus ladina keel oli riigikeeleks XIX sajandini. Araabia keel levis Gibraltarist Hiina piirini ja sanskrit liitis ühte India rahvad. Nii või teisiti jäid telgkultuurist kõrvale slaavlastel ja nende mõju alla langenud maad, kus riigikeeleks kultuuripärandita slaavi keel.

Keskaja impeerium oli printsiipiaalselt lõpmatu. Religioosse impeeriumi asetamine lõplikesse piiridesse tähendanuks universaalse idee vaidlustamist, sest kesk- ja vanaaja inimese jaoks oli impeerium jumala peegeldus maises topoloogias. Tsükkel sisaldas reeglina kolm etappi². Esialgu haaras jumalik tõde endasse mingi ühe, passionaarsest puhangust ergastunud rahva. Väljavalitu täitus ideega ja asus jumaliku õigusega koos oma piiridega laiendama Tõe impeeriumi. "Egoistlikke" huvivid varjati üldinimlike ideaalidega. Teisel etapil ületas impeeriumiloov etnos rahvuspiirid ja sai impeeriumi haaratud rahvaste sihtetnoseks. Kolmandal etapil pöördus assimilatsioonivektor 180 kraadi võrra ja monoompeeriumi ilmusid taas etnosed, algas lahtirahvustumise protsess. Rahvad, kes veel eile paistsid olevat lahustunud imperialistlikku ühtsusse, astusid taas justkui olematusest nähtavale: inimestele tuli meelde nende emakeel ja kultuur. Mingil ajal kasvas võidetute assimilatsioon ümber võitjate lahustumiseks võidetute merre.

Viimasel arenguastmel jätab metropol impeeriumi loonud rahva realiseerima tupikmudelit ja kompromiteerib selle lõplikult rahvusriikide silmis. Impeeriumi idee küljes rippuvad inimesed püüavad aga säilitada magusaid mälestusi möödunud suuruselt, kuid paraku ei vii tühjad unistused millenigi ja Jakovenko kirjutab õigesti: vaid lahtitütlemine impeeriumist annab metropoli etnosele ellujäämise perspektiivi.

Praegune Venemaa asub juba pikemat aega ristteel, kust võib realselt edasi liikuda mitut moodi. Sõltuvalt arengujätkust määrab Venemaa oma superetnosele õnnetu või suhteliselt õnneliku saatuse. Varasemate põlvkondade patud lunastavad justkui praegused ja järgnevad põlvkonnad.

Kuidas aga tekkis Vene riik?

Slaavi ideel ei lastud realiseeruda lääneslaavi maades

Vene kristliku superetnose aluseks võetud slaavi idee sündis IX sajandil Moraavias (kaugel tulevasest rakenduskohtast), kui see oli juba

ristitud, kuid jumalateenistusi peeti ladina või kreeka keeles. Slaavi rahvas ei mõistnud neid keeli ja Rostislav, Kotsel ning Svjatopolk pöördusid Bütsantsi keisrikoja poole palvega saata Moraaviasse slaavikeelse jumalasõna õpetajad³. Keisri ja filosoofide valik langes Kyrillosele ja Methodiosele, kes oskasid peale kreeka ka slaavi, ladina, heebrea ja arabia keelt. Vennad koostasid erilise slaavi tähestiku ja tõlkisid lühikese ajaga kreeka keelest slaavi keelde rohkesti kristlikku kirjandust, kuid olemasolevaist kreeka tekstidest moodustas valik loomulikult vaid piisakese. Pärast algülesande lahendamist naases Kyrillos Bütsantsi ja siirdus peagi Bulgaariasse misjonitööle. Methodiosest sai Moraavia esimene piiskop.

Katoliku kiriku vaimulikud ei olnud rahul slaavi keele arvamiseiga pühakeelte hulka ja pahandasid: "Peale juutide, kreeklaste ja ladinlaste ei tohi ühelgi rahval olla oma tähestiku, sest Pilatus kirjutas Issanda risti alla kirja nendes keeltes." Rooma paavst toetas esialgu slaavi kiriku rajamise ideed: las kõik rahvad ülistavad ainujumalat emakeeles⁴. Kyrillose ja Methodiose järgi pidi sama tee seisma ees nähtavasti teistelgi rahvastel: "Kolme keelega piirdudes nõrgestaksime jumalat ja jätaksime pimedaks ja kurtideks teised rahvad ning hõimud"⁵. Uus kirik ei täitnud nende testamenti ja levitas kristlust slaavi keele vahendusel. Slaavi kiriku ekspansiooni läände peatas peagi Rooma paavst. Pärast Methodiose surma 885. aastal saadeti slaavi vaimulikud Moraaviast välja (ja tšehhid, slovakiid, poolakad siirdusid rooma-ladina kultuurisfääri). Methodiose õpilased võttis aga vastu Bulgaria vürst Boriss⁶ ja Bulgaarias loodigi esimene slaavi õigeusu kirik. Ennatlik oleks järeldada, et slaavlaste ise püstitasid slaavi idee. Elased just Bulgaarias koos slaavlastega türgi dialekti kõnelnud bulgaarlased. Näib, et just nemad kasutasid relvana ära slaavi keelele osaks langenud pühakeele staatuse. Bulgaarlased löid impeeriumi, kuid assimileerusid võidetute hulka juba impeeriumi arengu esimesel etapil. (Ette rutates võib sama väita Rjuriku dünastia kohta, kes kõneles esialgu vene (russi) keelena põhjagermaani keelt. Esimene nihe slaavistumise suunas leidis aset Igori-Olga ajal,

kes panid oma lastele slaavikeelsed nimed ajal, mil vene saadikud kandsid veel germaani, keldi jt rahvaste nimesid.)

Dokumentaalselt on tõestatud, et slaavi idee formuleeriti esimest korda Bulgaarias, kus pandi alus legendile: slaavi keel sobib kõige enam kristluse ülemaailmseks levitamiseks ja ta asub kreeka ning ladina keelest kõrgemal⁷. Slaavi tähestik kuulutati pühaks, sest selle olid loonud pühad mehed. Ladina ja kreeka tähestikku halvustati, sest selle löid paganlikud antiikkultuuri inimesed. Slaavi keele pühaduse väljännitamiseks loodi eriline aabitsapalve ja ikoonide lähedusse riputati üles *glagolitsa* tähti. Kreeka- ja ladinakeelseid kristlasi nimetati nende paganliku kultuuripärandi tõttu nii mõnigi kord paganaiks. Enda kultuuritus kuulutati pühaduseks.

Bulgaaria I kuningriik oli slaavi kiriku impeerium ja Simeon Suur (893–927) võistles Bütsantsiga ülemvõimu pärast Ida-Euroopas. Nimetades enese tsaariks ning kõigi bulgaarlaste ja kreeklaste isevalitsejaks, väljendas ta ülemaailmse impeeriumi loomise plaani. Tolleaegne Bulgaaria sõdis selle nimel ligi sada aastat Bütsantsiga ja saavutas õiguse asuda oma saadikutega Bütsantsi keisrikoja pidulikel vastuvõttudel Rooma riigi saadikuist eespool⁸.

Slaavi kiriku epitsenter paikneb ümber Kiievisse

Bulgaarlased said lõpuks Bütsantsilt hävitavalt lüüa ja arvati Bütsantsi koosseisu. Seega osales slaavi idee põhjalaskmisel ka Bütsantsi keiser. Slaavi kirik säilitas esialgu autonoomsuse ja slaavi kristluse ekspansiooni itta ja põhja jätkus. Kiriku epitsenter paiknes lääne- ja lõunaslaavlaste juurest ümber idaslaavlaste juurde Kiievisse. Ametliku versiooni järgi võttis Vana-Vene ristiusu vastu vahetult Bütsantsist, tegelikult näib õigus olevat neil, kes arvavad, et Vladimiri valitsemise ajal alus Vene kirik otse Bulgaaria patriarhile⁹. Järgest enam autoriteeti juurde võitvas Joakimi kroonikas on öeldud, et Vladimir võitis bulgaarlasi ja võttis koos oma poegade ning kogu rahvaga ristiusu vastu Bulgaaria keisrilt

Simeonilt, kes saatis ta juurde kirikuhierarhe ja kristlikku kirjandust¹⁰. Alles seejärel taotles Vladimir ametlikult Konstantinoopolilt metropoliiti. Kuna selleks osutus Joakimi versiooni järgi (sisaldub ka mõnes Nestori kroonika redaktsioonis) bulgaarlane Mihhail, võib oletada, et Konstantinoopolis surusid slaavlaste keisrile ja patriarhile peale oma tahte. (Mihhail saabus Venemaale koos nelja piiskopi ja paljude slaavi hierarhide, diakonite ja kirikulauljatega.) Konstantinoopoli patriarhi otsealluvusse mindi üle alles pärast Bulgaaria langemist Jaroslav Targa ajal, kuid jumalateenistusi peeti jätkuvalt Lõuna-Venes slaavi keeles ja kirikukirjandus imporditi kuni XVII sajandini põhiliselt Bulgaariast. Seega võiks Vana-Venet nimetada õigusega teiseks Bulgaariaks.

Vana-Vene põhjaosas, kus elasid veel IX ja X sajandi esimesel poolel autoriteetsete arheoloogide uurimistulemuste põhjal ainult miteslaavlaste, pruugiti kirikukeelena esialgu siiski ka merja ja kreeka keelt. Ajalooallikate põhjal on teada, et Rostovimaa piiskop Leonti (kelle merjalased hukkasid 1070. aastail) oskas peale kreeka keele hästi ka merja ja vene keelt. O. Tkatschenko on põhjalikult uurinud suurvene dialekte Moskva lähistel ning mujal ja oletanud, et muistsel Merjamaal peeti esialgu jutlusi merja keeles ja mõned kohalikud usutermid lubavad arvata, et kristlikke tekstide tõlgiti merja keelde otse kreeka keelest¹¹.

Slaavi õigeusu kirik iseseisvub miteslaavi maal

Klassikalise Venemaa ja vene superetnose loomine seostub muistse Merjamaaga¹². Eeldused Moskva ümber uue impeeriumi rajamiseks löi nii mongolite kui ka kreeklastega hästi läbi saanud metropoliit Aleksei (1354–1378), kes muretses Konstantinoopoli patriarhilt loa viia metropoliiditool Kiievist ametlikult üle Vladimiris. Kuna Aleksei elas ise alaliselt Moskvast¹³, sai Moskva juba tollal faktiliselt metropoliks ja suurvenelasi nimetatigi esialgu moskoviitideks. Merja ülikud olid juba varem liitunud slaavi ning vene ülikonnaga.

kuhu esialgu kuulusid põhiliselt germaani dialekte kõnelnud venelased (russid), Laadoga vepslased ja slaavlastest poljaanid.

Toimunu tähendas vanavene rahva hargnemist suur-, väike- ja valgevenelasteks. Superetnose ideed jäid neist realiseerima üksnes suurvenelased (moskoviidid), kes olid paljude uurijate arvates *physise* pooltest põhiliselt merjalased, muromlased, meštšeralased, vjatid ja krivid. Slaavlastel eraldusid neist väikevenelaste ja hiljem ukrainlaste nime all (valgevenelaste *physise* põhiosa moodustas balti genofond). Seega kaotas sügavamate kultuurijuurteta slaavi kirik teel läänest itta ja põhja kõik slaavi rahvad, kuid juurdu kindlalt mitteslaavi keskkonda, endisel soomeugri ja Balti territooriumil.

Kuni slaavi kiriku iseseisvumiseni käitusid vene vürstid ja kirik suhteliselt ajastupäraselt. Novgorodimaal arenesid just vanavene ajal (!) etnosteks karjalased, isurid, vadjalased ja vepslased. Kroonikate andmeil tulid näiteks 1270. aastal Novgorodi selle õigusi kaitsma omaette subjektidena pihkvalased, laadogalased, karjalased, isurid ja vadjalased ning sobimatuks tunnistatud vürst oli sunnitud oma kohalt lahkuma. Karjalased, isurid ja vadjalased olid sel ajal teel oma kultuuri õitsengule¹⁴. Kõik nad olid superetnosena venelased, kuid tavalise etnosena jagunesid slaavlasteks, vadjalasteks, karjalasteks jne. Kuigi slaavi keel võis olla kiriku- ja riigikeel, olid nähtavasti slaavlastedki kooslust arvestades kakskeelsed. Paljud uurijad väidavad, et just XIV sajandil tungib soomeugri kultuur (ka Permi suunast) Novgorodi linna. Karjala päritoluga bojaari Valiti riikiloov tegevus ulatus isegi Novgorodist lõuna poole Porhovisse¹⁵, mille ümber ehitati tornidega kivimüür. Kivist kindlusteni arenesid selleks ajaks vähesed Põhja-Vene linnad. Võib isegi oletada, et XIV sajandil jõudis Novgorodimaa impeeriumilaadse moodustisena korraks arengu kolmandasse perioodi, kui baasetnosed olid assimileerimas oma sihtetnost, slaavikeelseid venelasi. Kuna Novgorod koosnes mitme uurija arvates vepsa keelt kõnelnud Ljudin (Lüüdi), nerja keelt kõnelnud Nereva ja slaavi keelt kõnelnud Slavno linnaosast, tuleb välja, et südamik ei suutnud sajandite vältel assimi-

leerida perifeerias elavaid baasetnoseid ja algatasid vastassuunas toimiva assimilatsiooniprotsessi.

Ida-Euroopa etnoste arengutaset Lääne-Euroopa XIV–XV sajandi rahvaste arengutasega võrreldes võib öelda, et tasemete erinevus ei olnudki nii suur. Ka Lääne-Euroopas polnud rahvusriigid veel valmis. Ladina superetnose lagunemine toimus pikkamööda ja uued rahvad alles leidsid end. Inglismaal sulasid XIV sajandil ühte anglosaksid ja normannid ning 1362. aastal kõlas esimest korda Inglise parlamendis ja kohtus senise prantsuse keele asemel inglise keel. Prantsusmaal kutsus Jeanne d'Arc prantslasi üles ühtsusele ja moodustus ühtne prantsuse keel. Itaaliat olid samal perioodil kultuuriliselt loomas Dante ja Petrarca¹⁶ ning tekkis ülditaalia keel, mis erines oluliselt ladina riigikeelest. Ida-Euroopas oli rahvusriikidest sama kaugel Perm oma usu- ja riigikeelega. Kahjuks peatus Novgorodimaa suhteliselt normaalne areng pärast Moskva invasiooni XV sajandi lõpus.

Uusvene ja suurvene superetnos

Bütsantsi lagunemine XV sajandi keskpaigas avas moskoviitidele impeeriumi loomise väljavaated. Pihkva kloostris iguumen väljendas kirjas tsaarile uut perspektiivi järgmiste sõnadega: "See kolmas Rooma, püha ja apostlik, särab sinu võimsa valitsemise all üle kogu maailma eredamalt kui päike... Kaks Roomat on langenud, kuid kolmas püsib ja neljandat ei tule iialgi."¹⁷

Vaimulik andis tsaarile jumaliku rolli: "Tsaar on maa peal kristlaste ainus keiser ja apostliku kiriku juht."

Impeeriumi projekti mõttes nähtavasti välja juba metropoliit Aleksei. Kiriku iseseisvudes asuti seda realiseerima, Uus-Vene impeeriumi üles ehitama. Religioossetele pretensioonidele järgnesid peagi territoriaalsed nõudmised Venemaa teistele osadele – kogu Rjuriku dünastia valdused kuulugu Moskva vürsti dünastiale, sest slaavi kiriku epitsenter on ümber paiknenud Moskvasse ja sealsed vürstid olevat Monomahhide vahetud õigusjärglased.

XIV sajandi metropoliidi Aleksei projekti praeguse Moskva ja kogu Venemaa patriarhi Aleksei II projektiga võrreldes tunduvad need olevat kurvastavalt sarnased. Enne kui Moskva vürst nimetas end tsaariks ja kogu Venemaa suurvürstiks, oli ilmalikule võimule tee rajanud kogu Venemaa metropoliit. Venemaa kiriklik ühendamine toimus mõned sajandid enne poliitilist ühendamist¹⁸. Me ei tea veel, kas Aleksei II ettenägemisvõime on võrreldav metropoliit Aleksei omaga, kuid pidades end peale Venemaa ka Ukraina ja Eesti õigeusu kiriku patriarhiks, realiseerib ta oma kuulsa eelkäija impeeriumi loomise projekti. Dmitri Lihhatšovi vaimustas Aleksei haruldane ettenägelikkusvõime¹⁹, meil pole põhjust vaimustust jagada, sest keskaegse impeeriumi rajamine uusajal röövis mõjualustelt maadelt võimaluse areneda sünkroonselt Lääne-Euroopa rahvastega. Lääne-Euroopa malli järgi pidanuks uusaja künnisele jõudnud etnostest kujunema oma kultuuriga rahvusriigid. Ida-Euroopas katkestas normaalse arengu Moskva võim. Suur-Perm oligi XIV–XV sajandil juba rahvusriik, mille eesotsas oli kohalik vürst ristinimega Mihhail. Pärast Bütsantsi langemist ja Novgorodi lõpliku alistumise eel arvati aga Suur-Permi maad Moskva-Vene koosseisu ning kohalikud vürstid muudeti Moskva vasallideks. Peagi asendati vürst Mihhail Moskvast saadetud valitsejaga ja kadus isegi autonoomia illusioon²⁰.

Nagu öeldud oli Novgorodimaa jõudmas uute arenguvõimalusteni. Normaalse arengu peatamiseks (rahvusriikide tekke ärahoidmiseks) konfiskeeris Ivan III kogu Novgorodimaa bojaaride varanduse ja küüditas nad Moskvasse või hävitas füüsiliselt. Asemele toodi väikebojaarid Moskvast. Sada aastat hiljem korraldas lõplikud tapatalgud samas Ivan IV²¹. Äärmuslike meetmete tulemusena pöördus assimilatsioonivektor taas 180 kraadi võrra ja Ilmenimaal hakkas välja kujunema ükskeelne suurvene superetnos.

Alles XVI sajandil!

Mida peaks teadma suheldes Venemaaga?

Kui üksikisikul jääb mõni arengufaas läbimata, annab puue kogu elu tunda (kui tegemata jätut mingil muul moel edaspidi ei kompenseerita). Venemaal ja Balkanimaadel jäi läbimata renessanss. Lihhatšov: "Eelrenessanss ei läinud üle renessansiks, sest hukkusid linnkommunuid (Novgorod ja Pihkva) ning võitlus ketserlike vooludega osutus ametlikule kirikule jõukohaseks."²²

Lääne-Euroopa elas renessansi üle XIV–XVI sajandil, Gruusia XII–XIII sajandil, Kesk-Aasia, Iraan ja Loode-India IX–XII sajandil ja Hiina VIII–XV sajandil²³. Renessansi Lääne-Euroopas käivitas Itaalia, sama roll oli reserveeritud Ida-Euroopas Kreekale, kuid ta langes koos Bütsantsiga. Kui Venemaa oleks olnud Bütsantsi õiglusjärglane, jätkanuks ta poolelijäänud arenguprotsesse. Seda ei juhtunud, sest Venemaa püüdis olla teine Bulgaaria ja slaavistada kogu maailma. Memorandumis Eesti apostelliku-õigeusu kiriku küsimuses (1996) andiski Konstantinoopoli patriarhaat delikaatselt märku, et nii nagu oikumeeniline patriarhaat käitus kunagi vene õigeusu kiriku suhtes, peaks see toimima eesti apostelliku-õigeusu kirikuga: "Moskval on aeg käituda samal viisil, lubades Oikumeenilisele Patriarhaadile vabadust realiseerida oma õigust, et taastada Eesti Apostellik-Õigeusu kirik."

Kristlikud superetnosid olid omased keskajale. Moskoviidid võtsid Uus-Vene impeeriumi loomise ette nonsensina uusaja künnisele jõudes ja surusid Ida-Euroopa ja Põhja-Aasia sajandeiks keskaega.

Vene õigeusu osa superetnose sünteesimisel kujutas endale õigesti ette juba Konstantin Kavelin (1818–1885), kes tõdes, et õigeusklikku, kes pole päritolult venelane, peetakse ikkagi venelaseks, kuid venelast, kes pole õigeusklik, venelaseks ei loeta²⁴. Venelase poeg ei olnud venelane, kui ta kuulus mingisse muuse usku. Järelikult ei ole venelus rahvus.

Kavelinist sõltumata kirjutas selle sajandi algul Tartu ülikooli vadja tudeng Dim Tsvetkov: "Olukord on läinud nii kaugele, et venelase ja õigeuskliku mõisted on sünonüümsed.

Sageli vastatakse küsimusele "kas sa oled õigeusklik?", "jah, muidugi – olen venelane."²⁵

Ei emakirik ega kristlik traditsioon üldse anna vene õigeusu kirikule õigust ainukeelsusele ega takistada uute rahvuskirikute tekkimist. Kuigi slaavi keelt kõneleval venelasel on raske endale tunnistada, ei kuulu ta praegu ühegi rahvuse koosseisu. Vene rahvas tekitab alles pärast impeeriumi jagunemist koos erta, mokša, sürja, mari, tatari ja teiste rahvustega. Kõik pärislaavi rahvad (ukrainlased, poolakad jt) esinevad ajaloo areenil juba ammust aega rahvustena.

Nõukogude Liitu ei kujutatud ette õigesti

Nõukogude Liidu lagundamine oli ette valmistatud kogu senise arenguga, kuid Lääne juhtivad riigitegelased ja sovetoloogid ei tajunud ega taju Venemaa probleeme adekvaatselt. Carnegi fondi Venemaa ja Euroopa osakonna viitsepresident S. Šestanovitš on ausalt tunnistanud, et Nõukogude Liidu lagunemine oli kõigile ootamatu. Ei leiduvat ühtegi Lääne silmapaistvat poliitikut, kes oleks kas või kordki väitnud, et vastaspool jaguneb tükkideks.²⁶ Venelased ise armastavat meelde tuletada, et kui Nõukogude Liit siiski lagunes, ei suhtunud USA president juhtunusse pooldavalt. "Pole kahtlust, et külm sõda võinuks lõppeda ka NSV Liidu lagunemiseta," märkis autor. Soovimatud lapsed (uued rahvusriigid) valmistasid ülemaailmse poliitika kujundajatele peavalu, kuid nad otsustati alles jätta. "Millised ka olid NSV Liidu lagunemise põhjused, ei saa tekkinud riikide rahu, stabiilsust ja õigusi löögi alla panemata juhtunut vaidlustada."

Tegelikult arenes Venemaa lagunemise suunas juba pikemat aega. Venelaste osakaal Nõukogude impeeriumis vähenes juba 1989. aastaks poole lähedale, kahanes nende maine ja rahvused olid saavutanud ülekaalu.

Aasta	Baasetnosed (rahvused)	Sihetnos (venelased)
1678	40,2	59,8
1782	44,9	55,1
1959	54,6	45,4
1989	50,8	49,2

Impeeriumi eesmärk lahustada sihtetnoses baasrahvad osutus üle jõu käivaks.

Kaheksakümnendail aastail leidis aset mitu rahvuspinnaal puhkenud rahunust lõunapoolsetes liidu- ja autonoomsetes vabariikides. Ajavahemikus 1984–1986 registreeriti Põhja-Osseetias üle saja intsidendi. Vene keele õpetajaid jäi russofoobia süvenemise tõttu alles vaid 300 ümber.

Nõukogude kultuuriruumis moodustus superetniline nõukogude rahvas, kuid vaid üks osa elanikkonnast sulas valutult uude ühtsusesse. Teisele osale tähendas assimileerumine tragöödiat, neid masendas rahvustunde kaotus ja nõukogude kultuuritus.

Nimetatud protsessid nõrgestasid järjekindlalt Nõukogude Liidu vene elanikkonda ja muutsid ta koosseisu. Kui aastail 1959–1969 elas venelasi väljaspool Venemaad 31% ja 1970–1978 12%, siis Nõukogude Liidu lagunemisele vahetult eelnenud ajavahemikul vähenes nende arv 6 protsendini. Kõige enam kahanes venelaste hulk Kesk-Aasias ja Armeenias, mida ei suutnud tasakaalustada ka nende jätkuv väljaränne Ukrainasse, Moldovasse ja Baltikumi. Kesk-Aasiast rännati välja nähtavasti mitmel põhjusel. Esiteks töötas see piirkond kahjumiga ja nõudis lisaressursse, teiseks sisaldas sealne eluolu venelastele ebameeldivaid rahvustraditsioone, kolmandaks võis välimuse põhjal peaaegu alati venelase ära tunda.

Viidatud protsessid iseloomustavad impeeriumi kolmandat perioodi, kui sihtetnose arvukuse kasv baasetnoste arvel lakkab ja assimilatsioonivektor muudab suunda. Venelasi tabas apaatia, kuna eliit ei väljendanud enam ta huve. Impeerium taandus sel ajal kõigil rindel – perifeerias kukkusid küljest satelliidid (Varssavi pakti maad), pealinnas pidasid balli lõunarahvad ("mustad"). Oma identiteeti säilitavate nn mustade tung Venemaale ja eriti Moskvasse lämmatab suurvenelasi ja kuna

võimud ei suuda demokraatlikes tingimustes invasiooni peatada, kutsub situatsiooni esile omaalgatusliku fašismilaadse vastutegevuse. Neil löökrihmadel on ühised huvid metropoli kaitsva linnapea Juri Lužkoviga, kes püüab "mustade" asumist Moskvasse tõkestada administratiivsete meetmetega.

Venelastega ühtaegu lahkusid liiduvabariikidest (va Baltikumist) ka põhielanikud. Molddaavlaste arvukus Vene Föderatsioonis suurenes ajavahemikus 1979–1989 69% (oma vabariigis vaid 10,5%), grusiinide ja armeenlaste hulk 46% (koduvabariigis suurenes nende arv 10,3% ja 13,2%). Sama seaduspärasus avaldus aserite, usbekide, turkmeenide, kirgiiside ja tadžikkide juures. Venemaal ei ole nad lahustunud venelaste hulka. Venemaa ei suuda neid assimileerida.

Kui impeeriumiloo perioodil toimus protsess "baasetnosed > sihtetnos", siis Liidu lagunemise eel olid vastandid funktsionaalselt vahetanud koha ja alanud liikumine "baasetnosed < sihtetnos", vene superetnose lahtrahvustumise protsess. Absoluutset ülekaalu endise sihtetnosa üle ei olnud baasetnosed 1989. aastaks veel saavutanud (49,2 ja 50,8%), kuid järjest enam tahavad venelased vähemalt oma lapsi siduda mingi rahvuse, näiteks äranustatud vanaema või vanaisa rahvusega.

Nõukogude Liidu lagunemise aegne Venemaa vastandus koos teiste liiduvabariikidega lühikest aega Gorbatšovi unitaariigi keskusele. Mitmed vene riigitegelased pidasid tollal impeeriumi häbiväärseks. Vastupidi oma hilisematele seisukohtadele ütles kaitseminister P. Gratsšov veel aastal 1994: "Oleks ebaõige anda Venemaale erilised tingimused... või nõuda endile erilist kohta päikese all."²⁷ Tollal oli keskaeg Venemaal tõepoolest korraks lõppenud. Peagi muutus taas kõik, sest nii Lääne suurriigid kui ka endised liiduvabariigid kohtlesid teda jätkuvalt impeeriumina – esimesed tunnustavalt, teised mõnigi kord end upitada püüdes "üleolevalt".

Venemaa tunnustas Eesti iseseisvust ja kaalus Eestilt äravõetud alade tagastamist. Järgneda võinuks suveräänsete riikide dialoog vastastikust huvi pakkuvates küsimustes. Eesti

ei olnud valmis Venemaaga horisontaalselt suhtlema ega ka ära kasutama ÜRO ja USA Senati toetust nõudmaks Vene impeeriumi vägede tingimusteta väljasaatmist. Lennart Meri avaldus Saksamaal ja Andres Tarandi oma Soomes väljendasid valmisolekut jätta vene reservohvitserid Eestisse ja "anda" annekteeritud alad Kirde- ja Kagu-Eestis Venemaale. Tekkis skisofreeniline olukord, kus ühepoolseid järeleandmisi saatis kerglaselt sõjaka reetoorika. Venemaad koheldi demonstratiivselt vaenlasena ja läbirääkimistel tehtud äraandmisi esitleti oma rahvale endiselt oluliste võitadena. Mõlemad pooled olid justkui võidukad, sest Venemaa mängis Eestiga kabet, Eesti Venemaaga nuppude äraandmist (vedelat)! Õigupoolest ei tohiks Venemaad milleski süüdistada. Rahvusvaheline nõudmisvõimeline üldsus tahtis näha Venemaal impeeriumi ja see võttis pakutud rolli vastu...

Sotsiaalne tellimus on esitatud vene õigeusu kirikule ja selle kõrgvaimulikud teavad oma osa impeeriumi taastamisel. Solnetšnogorski peapiiskop Sergi: "Võttes ära õigeusu konteksti, ei jää järele ka Venemaad, isegi mitte selle mõtet."²⁸ Algtõdede hulka kuulub teinegi ütlus: "Venemaa muutudes tavaliseks Kesk-Euroopa riigiks lakkavad olemast ka venelased, püha Venemaa ajaloo järglased."

Sankt-Peterburgi ja Laadoga metropoliit peab vajalikuks formuleerida püha Venemaa taastamiseks kõigile arusaadav ilmavaade, mis annab vene rahvale uue jõu, elutahte ja usu võiduks vaenlase üle.²⁹ Kes on need vaenlased? Kas lähisvälismaal elavad rahvusriikide kodanikud, kelle vastu tuleb võidelda kaasmaalaste õnne nimel?

Venemaa ei ole veel päriselt asunud järjekordse impeeriumi ülesehitamise perspektiivitule teele. Püütakse järele proovida, kas vene superetnose genereerimist lähisvälismaal on võimalik taaskäivitada. Selle nimel jäeti Eestisse oma sõjaväelased ja soovitakse allutada Eesti õigeusu kirik Moskva ning kogu Venemaa patriarhile. Kaasmaalastele erilisi inimõigusi nõutades taotleb Venemaa neile tegelikult superetnose erilisi õigusi ja mainet. Impeeriumi taasloomise projekt on peidetud tagataskusse (nagu metropoliit Alekseil enne

vajalike tingimuste tekkimist). Projekti kohaselt peab Vene impeerium olema kontsentriiline, keskel asub tuuma- ja tõmbekeskusena pühamaast pühama Moskva (paraku kipuvad mainet ohustama nn mustad), ümber paiknevad tähtsuse järjekorras Vene Föderatsioon, lähi- ja keskvälismaa (endised liiduvabariigid ja Varssavi pakti maad),³⁰ Kuna lähivälismaa venelased on ühtlasi Vene Föderatsiooni kodanikud, peavad aborigeenid neid eriliselt austama ja armastama. Kui nad seda ei tee, saagu nad rahvusvaheliste organisatsioonide käest (Venemaa ässitusel) venelaste inimõiguste rikkumise pärast karistada.

Vene impeeriumi lõpp

Kui Venemaasse suhtutaks heatahtliku objektiivsusega, asuks ta varem kui muidu ajastupärasele arenguteele. Seni on Venemaad asjakohaselt abistanud vähesed. Konstantinoopoli patriarh Bartholomeos ütles välja, et natsionalismist tulenevalt seavad venelased end teiste rahvaste (ukrainlased, eestlased) suhtes peamiseks (ülimalks).³¹ Peale Konstantinoopoli on Venemaa teed impeeriumilt tavalise riigi suunas kergendanud Tšetšeenia. Eesti andis kahjuks 1994. aastal olulise panuse Venemaa liikumiseks impeeriumi suunas. ÜRO ja USA senati toetust eirates ja teiste poliitiliste jõudude survele loobuti taotlemast täielikku suveräänsust. Eesti valitsused on andnud kõikvõimaliku, kuid küsides lõpuks pitsati ja allkirjaga tehingut (tsükli lõpetamiseks?), nõudis impeerium sisuliselt niisuguse seaduse vastuvõtmist, mis paneb eestlased venelasi austama ja armastama. Eesti valitsus ei olnud suuteline seda tagama ja tehingu vormistamine lükati edasi. Kui eestlased annavad lõpuks vaikiva nõusoleku, on täitunud varalahkunud andeka vene etnoloogi K. Ivanovi ettekuulutus: "...vähem passionaarsed etnosid võtsid Moskva riigis Moskva, s.o venelaste suhtes allutatud asendi. Selles objektiivses protsessis pole erandiks ka eestlased. Saksa passionaarsuse limiit on eestlastel ammendatud, passionaarsuse dopingut võivad nad saada ainult venelastelt ning saavadki, makstes selle eest venestumisega."³²

Head eeskjuju probleemi lahenduseks pakub Bütsantsi minevik. Bütsantsi (kreeka) ja roomagi (ladina) superetnosed on vene superetnose mõttekaaslased. Kaks esimest kadusid õigel ajal koos keskajaga. Kolmas on reliktnähtusena alles ja tekitab kogu maailmale oma olemasoluga probleeme. Bütsantsi filosoof Plethon tuletas varakult kreeklastele meelde, et helleenide kodumaaks pole kogu impeerium.³³ Metochites tõdes: impeerium on muutunud mitte ainult paganrahvaste naeruluseks, vaid teda põlgavad ka need kristlikud riigid, kes ootasid veel eile temalt korraldusi. Filosoof ei pidanud impeeriumi lõppu katastroofiks, sest see oli saabumas ajaloolise paratamatusena.³⁴ Rooma impeerium kestis 876, teine Rooma e Bütsants 1058 aastat. End kolmandaks Roomaks kuulutanud Venemaa on kristliku impeeriumina 1007 ja koos paganliku etapiga 1135 aastat vana. Ideoloogiavarrast on vahetatud mitmel korral: põhjagermaani-soomeugri paganlus aastatel 862–980, slaavibalti paganlus 980–988, Bulgaariast toodud slaavi kristlus 988–1018, Bütsantsist Bulgaaria kaudu lähtuv oikumeeniline kristlus 1018–1448, slaavikeelne oikumeeniliste pretensioonidega vene õigeusk 1448–1917, marksism-leninism 1917–1991, oikumeeniliste pretensioonidega vene õigeusk taas alates 1991. aastast. Pretensioonide tõestuseks on kas või Euroopa Õigeusu Assamblee juhi (ajakirjanduse andmeil kommunisti ja ateisti) Viktor Zorkaltsevi postulaat: "Me arvame tööpooldest, et vene õigeusu kirik domineerib kaasaegses maailmas. Ka ajalooliselt kujunes nii välja, et õigeusu keskus asub Moskvast."

Kokkuvõttes tuleks veel kord rõhutada järgmisi asjaolusid:

1. Kinnitus, et Venemaa võttis ristiusu vastu Bütsantsist, ei ole täpne. Venemaa võttis ristiusu vastu Bulgaariast ja slaavi kristlus erineb oma natsionalismiga funktsionaalselt bütsantsi oikumeenilisest kristlusest. Alates XV sajandist Moskva ümber rajatav impeerium on eelkõige teine Bulgaaria ja alles seejärel osalt ka kolmas Rooma.

2. Katoliku ja õigeusu kirik tõrjusid slaavi superetnost rajada tahtva kiriku välja peaaegu kõigist slaavi maadest, kuid lõpuks kinnitas

see kanna merjalaste maale ja on assimileerinud peaaegu kogu Ida-Euroopa ning Põhja-Aasia heal arengujärjel olnud rahvad.

3. Euroopa Liidu ja NATO laiendamine seostub iidsete geopoliitiliste probleemidega. Kui Kesk- ja Ida-Euroopa jagati teatud ringkondades ära 1994. aastal, siis on plaane osaliselt muudetud, kuid põhiliselt on nad jõus.

4. Slaavi maades levinud russofoobia põhjuseks on soovimatus näha slaavi ideed vene superetnose relvana. Slaavi maad ise ei ole seda ideed ekspluateerinud vähemalt XV sajandi keskpaigast alates.

5. Vastupidi lääne juhtpoliitikute- ja analüütikute kinnitustele oli Nõukogude Liidu osadeks liigendumine seaduspärane nähtus. Seaduspäraseks ja paratamatuks osutub nähtavasti ka paljurahvuselise Venemaa liigendumine osadeks. Ta võib olla ärajäänud renessansi lävel.

Jääb üle veel kord korrata Jakovenko mõtet: "Vaid lahtiütlemine traditsioonilisest impeeriumist annab metropoli etnosele allesjäämise perspektiivi." Teisiti öeldes peaks vene õigeusu kirik enese reformima ja soodustama impeeriumi jagunemist rahvusriikideks. See oleks ühtlasi nii Kyrillose ja Methodiose kui ka Permi Stefani testamendi täitmine, naasmine eheda ajaloo juurde, renessanss.

Kirjandust

1. I. Jakovenko. Ot imperii k nacional'nomu gosudarstvu. Polis, 1996, nr 6, lk 118.
2. Samas, lk 122–125.
3. Povest' vremennyh let. I. Tekst i perevod. Moskva–Leningrad, lk 21–22.
4. Samas, lk 28.
5. Razvitie etničeskogo samopoznaniya slavjanskikh narodov v epohu rannego srednevekov'ja. Moskva, 1982, lk 243–244.
6. Samas, lk 238.
7. Samas, lk 244–245.
8. V. Semjonov. Keskaeg. Tallinn, 1955, lk 87–88.
9. M. D. Priselkov. O bolgarskih istokah hristianstva na Rusi. "Kreščenie Rusi" v trudah russkikh i sovetskikh istorikov. Moskva, 1988, lk 154, 188.

Samas: A. E. Presnjakov. Organizacija cerkovi na rusi pri Vladimire. Lk 227–244.

10. A. Členov. Po sledam Dobryni. Moskva, 1986; D. Prozorovski. O rodstve sv. Vladimira po materi, Zap. Imp. Akad. Nauk V. rmt.1. Sankt Peterburg, 1964, lk 20–22. E. Haabsaar. Uus vaade Eesti ja Vana-Vene varasemale ajalool. Eesti TA Toim., Humanitaar- ja Sotsiaalteadused. 1996, nr 45/2, lk 151–182.

11. O. Tkačenko. Merjanski jazyk. Kiiev, 1985.

12. D. Lihačev. Kultura Rusi. Moskva–Leningrad, Tead Akad Toimetised. 1962, lk 10–21.

13. Samas, lk 11.

14. Finno-ugry i balty v epohu srednevekov'ja. Moskva, 1987, lk 34–51.

15. A. Popov. Sledy vremën minuvših. Leningrad, 1981, lk 72.

16. D. Lihačev. Lk 12–13.

17. S. Heininen, M.-L. Mauranen, M. Mäkituuri, L. Peltola. Kiriku ajalugu ja teave. Keuruu, 1990, lk 4.

18. M. Pokrovski. Moskva – tretij Rim. Religija i cerkov v istorii Rossii. Moskva, 1975, lk 124.

19. D. Lihačev. Lk 11.

20. O. Bader, V. Oborin. Na zare istorii Prikam'ja. Perm, 1958, lk 212–213.

21. R. Skrypnikov. Tragedija Novgoroda. Moskva, 1994.

22. D. Lihačev. Lk 170.

23. N. Konrad. Zapad i Vostok. Moskva, 1972, lk 208–242.

24. K. Kavelin. Naš umstvennyj stroj. Moskva, 1989, lk 199.

25. D. Tsvetkov. Vadjalased. Eesti Keel, 1925, nr 1–2, lk 41–42.

26. S. Šestakovič. Vozdat Rossii dolžnoe. Polis, 1995, nr 1 lk 70.

27. Samas, lk 68.

28. A.Kobec. Bez pravoslavija net Rossii, Rus' deržavnaja. Nr 11, 1994.

29. Obraščenie Vysokopresvjaščennejšego Ionna Mitropolita Sankt-Peterburgskogo I Ladoškogo. Russki Telegraf, 22.12.1995.

30. K. Sorokin. Geopolitika Rossii v "bližnem" I "srednem" zarubež'e; praktsiologičeskie izmerenija. Polis, 1995, nr 1, lk 23–47.

31. J. Krotov. Vtoroi ili tretij Rim. Novoje Vremja, 1995, nr 48, lk 43.

32. K. Ivanov. Meie etnopolitika. Sirp, 1993, nr 7.

33. I. Medvedev. Vizantijski gumanizm XIV–XV vv. Leningrad, 1976, lk 124–128.

34. N.-G. Beck. Theodoros Metochites. Die Krise des byzantischen Weltbildes im 14. Jahrhundert. München, 1952, lk 80–86.